

Unele arhive de interes românesc din Ungaria

UGEN GLÜCK

Cercetările noastre efectuate în anul 1990 în Ungaria au reușit să furnizeze date privitoare la unele fonduri necercetate pînă în prezent. Este cunoscut faptul că, în condițiile istorice existente înainte de anul 1918, din motive foarte diferite, se găsea la Budapesta o comunitate românească. Nu cleul acesteia l-au constituit macedo-românii, în mare parte comercianți, care se așezaseră după 1686 în Buda și Pesta, refugiindu-se sau migrînd din Peninsula Balcanică din cauza opresiunii otomane. Viața lor națională în secolul al XVIII-lea s-a identificat cu Biserica Ortodoxă. La început ei se găseau în unire cu sîrbii și grecii, primii dispunînd de Episcopie ortodoxă în Buda, în virtutea privilegiilor ilirice. În cursul secolului însă, au apărut tendințe ca grecii și macedo-românii să se grupeze în jurul unei biserici proprii. Cererea celor 600 de enoriași a fost în 1790 aprobată de autoritate, ridicîndu-se, între 1791—1801, biserica monumentală clasicistă din actuala Piață Petőfi, iar în 1801 s-a trecut la zugrăvirea ei. În 1873, biserica a fost dotată cu o nouă fațadă cu două turle. Astfel, s-a constituit comunitatea „greco-valahă”, care a existat pînă în anul 1888.

Un diferend acut între părți a determinat ieșirea românilor din comunitate, iar procesul privind drepturile de proprietate asupra bunurilor a fost cîștigat de greci, care au rămas posesori ai bunurilor bisericii, cu excepția unor picturi și cărți care, pe parcurs, au fost predate parohiei ortodoxe române, reconstituită la începutul secolului al XX-lea în jurul unei capele din Str. Holló, într-una din clădirile fundației Gojdu.

Arhiva comunității a rămas în păstrarea grecilor, care pe parcurs s-au maghiarizat. Din anul 1931 parțial, din 1944 total, limba de cult a bisericii din Piața Petőfi a devenit cea maghiară, slujindu-se grecește numai la sărbătorile mari. În timpul celui de al doilea război mondial biserica a suferit avarii grave, una din turle nefiind refăcută pînă astăzi. Actualmente, biserica și bunurile aferente aparțin Administrației Ortodoxe Maghiare de sub jurisdicția Patriarhiei Moscovei și a toată Rusia.

Prin bunăvoința profesorului Füves Odón, care a organizat arhiva administraturii, am putut ajunge în posesia unor date privind românii din Pesta. Unul dintre cele mai prețioase documente se referă la ridicarea bisericii însăși. Astfel, aflăm că sfințirea ei a avut loc la 11 august 1801, de către episcopul din Buda, care și-a păstrat multă vreme competențele sale asupra bisericii. Cu aceeași ocazie, a fost asistat de episcopul din Timișoara. Din evidențele existente reiese că la spezele construirii și zugrăvirii bisericii pînă în anul 1807 grecii au contribuit cu 32.462,20 fl. iar macedo-românii cu 17.401,02 fl., ceea ce ulterior a fost argumentul decisiv împotriva românilor la despărțire. Cele mai prețioase documente privesc modularea structurii interne a comunității. Situația românilor nu s-a conturat mai pozitiv decît în urma înțelegerii din 16 mai 1795, care a prevăzut angajarea unui preot român cu timpul, dar și pînă atunci se asigura pronunțarea bilingvă a confesiunii apostolice de la Nicea-Constantinopol, spovedania, asistența bolnavilor etc., menținîndu-se însă momentan liturghia greacă. O soluție definitivă a constituit-o convenția din 9 noiembrie 1802, care a prescris obligația ca unul dintre cei doi preoți să fie român, cu salarizare egală. În caz că pentru moment nu se găsea o persoană corespunzătoare, deo-

camdată pe post putea funcționa și un grec. Problema a fost definitiv rezolvată prin hotărîrea Consiliului Locotenențial din Buda, guvernul local al Ungariei, care în 1808 a decis ca la fiecare două săptămîni, duminică să se slujească liturghia în limba română. Totodată, s-a luat o hotărîre favorabilă în problema școlii românești.

Protocolul comunității din anii 1796–1806 este elocvent în ceea ce privește străduințele românești de a avea și școală proprie. Este interesant că primul învățător al comunității în școala nouă (1796) a fost Anastasiu Kapitanovici, un macedo-român, dar care după un scurt timp a fost înlocuit. În 1807 însă se conturează crearea școlii românești, confirmată de rezoluția oficială sus-amintită. Primul învățător a fost cunoscutul om de știință Constantin Diaconovici-Loga. El de altfel a publicat și un raport tipărit al școlii pe perioada 1808–1813 din care un exemplar există și în Biblioteca Universitară din Pesta.

Comunitatea „greco-valahă” a întreținut și alte instituții meritorii. Dintre acestea se remarcă spitalul săracilor, care primea în primul rînd bătrîni bolnavi fără susținători. Caracterul așezămîntului a fost remarcat și de doctorul Schams, inspector sanitar, în anul 1821, care preciza că „grecii și românii neuniți întrețin un spital cu două camere cu 6 – 8 paturi”. Evidențele spitalului au supraviețuit în bună parte începînd cu anul 1789 și pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea.

În cadrul comunității desigur s-au întreținut matricolele de rigoare. Prima păstrată în arhivă începe cu anul 1792. Desigur, aici sînt înregistrați mai mulți români născuți, morți sau căsătorii. Dintre aceștia amintim copilul lui Nicolae Bălcescu (vezi „Studia et Acta Musei Nicolae Bălcescu”, 1976, p. 133–134), botezat în biserică, sau moartea profesorului Dimitrie Nedelcu, o mare personalitate în domeniul medicinei, decedat în 1882, de altfel originar din Lugoj. Tot la Budapesta a decedat Emanuel Gojdu, înhumat în cimitirul Kerepes (1870).

Situația în cadrul comunității în perioada 1790 – 1888 nu a fost totdeauna netulburată. Totuși, în cadrul ei au activat și preoți români merituoși, dintre care amintim pe Ghenadie Popescu, venit la Pesta după revoluția de la 1848/1849 de la mănăstirea Hodoș-Bodrog (Arad) și care apoi a plecat în Moldova, activînd pentru unirea din 1859. Actele lui merită o cercetare deosebită, respectiv căutarea lor.

După cum se știe, în Ungaria există un număr de 19 parohii ortodoxe-române care, pînă la 1918, au stat sub jurisdicția Episcopiei Aradului, Ienopolei și Hălmagiului. După Marea Unire de la Alba-Iulia, ele au rămas, pînă la începutul celui de al doilea război mondial, în esență sub aceeași ascultare bisericească, dar au păstrat pînă astăzi statul șagunian ca bază de organizare. După unele frămîntări legate de măsurile arbitrare ale regimului horthyst, în anul 1946 s-a format Vicariatul ortodox român cu sediul la Giula, intrînd sub jurisdicția nemijlocită a Patriarhiei din București. În decursul timpului, în special începînd cu secolul al XVIII-lea, odată cu încheierea stăpînirii otomane, comunitățile ortodoxe reorganizate pe teritoriul comitatelor Bichiș și vestul Cenadului, Aradului și Bihorului (azi în Ungaria) au început să producă arhive și să înregistreze matricole: nașterile, morții și căsătoriile.

Vicariatul ortodox român din Giula (vicar Petre Ardelean) a inițiat formarea unei arhive istorice centrale la reședință. Până în prezent transportarea materialului din secolele XVIII – XIX s-a încheiat în Bătănia, Cenadul-Unguresc, Peterd, Vecherd, Jaca, Darvaș, Ciorvaș, Cristor, Bichiș, Pusta Orlaca, Chitighaz și Micherec (parțial). În alte locuri ca, de pildă, Apateu, acțiunea doar a început. Este neîndoios, dintre aceste arhive datele cele mai importante pot fi găsite în fondurile de la Giula și Chitighaz. În prima a pulsat o intensă viață economică și culturală românească în secolele XVIII – XIX. Aici s-a născut și Moise Nicoară, conducătorul acțiunii de emancipare național-bisericească începută în deceniul al doilea al secolului al XIX-lea și încoronată la început cu alegerea primului episcop român la Arad în epoca modernă (1829). Date interesante pot fi găsite în arhiva parohiei de la Chitighaz, care a luat ființă odată cu strămutarea unor familii românești din Giula în anul 1718. Ei au fost urnați și de „ardeleni”, ceea ce se oglindește și în numele de familie corespunzător la mai multe familii. Și aici a pulsat o viață culturală și religioasă intensă. Actele ne arată că în biserica de piatră, ridicată în secolul al XVIII-lea, a fost instalat în 1796 primul, iar în 1802 deja al treilea clopot.

Organizarea acestor arhive ne va permite o prezentare mai amplă a vieții sociale, naționale și religioase a românilor din Ungaria.

În biblioteca Mogyorossy din Giula, care este unitatea de bază a bibliotecilor românești din Ungaria, se poate găsi colecția gazetei „Foaia noastră”, actualmente săptăminală, care și-a început apariția la 1 iunie 1950 sub titlul de „Libertatea noastră”, continuând apoi cu anumite întreruperi. Actuala denumire se folosește de la 1 noiembrie 1957. Din minuoșoara bibliografie a comitatului Bichiș, publicată în anul 1974, aflăm că în anul 1895 a apărut și o altă gazetă românească cu titlul de „Lumina”, cu profil bisericesc, școlar, social și literar. Multe date referitoare la românii din zonă pot fi citite în ziarul „Békés”, aflat la Biblioteca din Bichiș-Ciaba (1869 – 1875, 1882 – 1888, 1889, 1891 – 1892, 1894 – 1904). La Giula, la biblioteca Liceului Erkel Ferenc, se află gazeta „Gyula” (1904 – 7, 1909, 1912, 1916, 1918, 1930 – 1932) și desigur presa din ultimele decenii.

Arhivele comitatului Bichiș de la Giula dețin însemnate fonduri documentare. Chiar catalogul lor, editat în anul 1986 pe 392 pagini quart, pus la dispoziția noastră cu multă amabilitate de către directorul Erdmann, dovedește complexitatea materialului. Acesta, în cea mai mare parte, provine din perioada începând cu secolul al XVIII-lea, odată cu reinstaurarea sistemului comitatens după alungarea turcilor.

Desigur, pe lângă referirile generale privitoare la românii din comitat, datele cele mai multe pot fi găsite în fondurile orașenești și comunale, depuse la arhivele din Giula. Astfel sînt cele ale orașului amintit, care a luat naștere prin unificarea orașelor Giula Ungurească (acte începînd cu anul 1761) și Giula Germană (acte începînd cu anul 1730). Am mai identificat fondurile de mai jos, indicînd anul primelor acte: Aletea (1883), Bichiș (1735), Bichiș-Ciaba (1746), Bătănia (1850), Chitighaz (1703), Pusta Orlaca

(1930), Micherec (1919), Cristor (1907). Sînt de menționat și actele domeniului Wenckheim, care în parte se referă la teritoriul României, anume la domeniul de odinioară din județele Arad și Timiș.

Prin bunăvoința lui dr. Kertész Adám am aflat și de noile fonduri intrate în arhivă. Este vorba de actele țaranului fruntaș Gheorghe Balint din Chitighaz, provenite din anii 1910 — 1918 și care aruncă o anumită lumină asupra stărilor contemporane. Mai important este însă fondul pe care arhiva l-a obținut de la Teodor Patcaș din Micherec și care însumează acte din perioada 1771—1942, totalizînd 0,45 m.l. Printre altele, găsim aici contractele de arendă ale comunei din 1786, materiale despre construirea bisericii ortodoxe (1825) și a școlii, sesiile preoțești (1773, 1826), acte de impozite, organizarea comunei în 1848, conscripția din 1850, probleme de pășuni etc. Fondul conține și un număr de cărți și calendare românești.

Un cercetător nu va trece desigur cu vederea actele rămase de pe urma cercetărilor unor istorici bine cunoseuți ca Karácsnyi János și Mogyorossy János.

Trebuie să menționăm și faptul că organizatorii arhivei au procurat pe microfilme actele domeniilor Haruckern din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, care cuprindeau și o parte din actualul județ Arad. La fel menționăm conscripția din 1828 a Bihorului și Cenadului, care parțial se referă și la teritoriul României de azi. În sfîrșit, relevăm conscripția urbană a comunei Micherec din 1770.

Dacă fondurile menționate anterior au în general un caracter local, actele Fundației Gojdu sînt de o importanță mult mai generală. Este cunoscut faptul că resursele materiale asigurate de acest mare mecenat au jucat un rol de seamă în formarea elitei intelectuale din rîndurile românilor din Transilvania pînă în anul 1918.

În urma naționalizării bunurilor acestei fundații și încetarea oricărei activități (1950), actele acesteia au ajuns în subsolul parohiei ortodoxe române din Budapesta. Partea care a supraviețuit a fost depusă de dr. Petru Mindrutău într-o începere a parohiei. Fondul văzut de noi recent este voluminos și cuprinde mai multe serii :

— Socotelile Fundației Gojdu (1870 — 1892, 1894 — 1901, 1903 — 1913, 1915, 1918 — 1931, 1933, 1935 — 1948, 1950). Aceste pachete, organizate pe ani (uneori și cîte două pachete), conțin documentele privind veniturile, administrarea bunurilor fundației, cererile tinerilor solicitanți, evidența studiilor și plata drepturilor bănești acordate.

— Procese-verbale ale consiliului prezidat de mitropolitul de Sibiu la Budapesta pînă la 1918. Procesele-verbale se găsesc în pachete separate pentru anii 1870—1874, 1876—1878, 1880—1888, 1889—1890, 1895—1903. Pentru restul anilor ele sînt încorporate în pachetele cu actele socotelilor respective. O parte din ele au apărut în „Analele Fundațiunii lui Gojdu”, publicate începînd cu anul 1870. Lipsesc cu totul cele referitoare la perioada 1919—1950, cînd fundația a avut o existență problematică. În actele studenților solicitanți se găsesc multe nume de renume ca : Victor Babeș, Ilie Minea, Ioan Lapedatu, Emil Montia, Octavian Goga, I. Cindea, Enea

Hodoș, Alexandru Manta, Iuliu Mera, Virgil Onuțiu, A. Tuducescu, George Dobrin, Aurel Popovici, Ioan Petran, Valeriu Braniște, Nicolae Vecerdea ș.a.

Este neîndoios că cei ce au condus destinele acestei fundații cu deosebită dibăcie și simț patriotic au știut multă vreme să salveze, să mărească și să valorifice fondurile financiare și mai ales să folosească banii cu multă eficiență, bineînțeles în accepțiunea și posibilitatea vremii.

Acest fond însumează aproximativ 8 m.l. Pe lângă actele propriuzise ale fundației, care ar merita o ediție, se mai găsesc în acel loc și alte fonduri răzlețe : acte diverse românești, inclusiv cele privind Fundația Nedelcu și actele avocațiale ale lui Emanuel Gojdu, începînd cu anul 1850.

Considerăm că cercetările viitoare vor furniza noi amănunte privind fondurile arhivistice de interes românesc aflate în Ungaria.